

Оксана Міщенко
Oksana Mishchenko

РОЗВИТОК ПРЕДМЕТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ АНАЛІЗУ ХУДОЖНІХ СНОВИДІНЬ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

SUBJECT COMPETENCE DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF BELLETRISTIC DREAMS ANALYSIS AT UKRAINIAN LITERATURE LESSONS

Розвідка презентує методичну модель аналізу художніх сновидінь на уроках української літератури в старших класах. У статті обґрунтовано доцільність введення хронотопного, антропоцентричного та концептуального підходів до аналізу художніх сновидінь, розроблено алгоритм упровадження їх у шкільну практику. Матеріал представленого дослідження є перспективним щодо вирішення проблеми розвитку літературної компетентності старшокласників.

Ключові слова: позасюжетні елементи, художній сон, хронотоп, антропоцентричність, концептуальність, урок української літератури.

Здатність сприймати та інтерпретувати епічні твори в єдності елементів сюжету та позасюжетності є важливим завданням літературного навчання школярів. Орієнтація учнів-читачів на позасюжетні елементи не зміщує акценти з цілісності перцепції художнього матеріалу на фрагментарність, а навпаки – надає спрямованості аналізу епічного твору як системи взаємопов'язаних складників. Підпорядкованість оніричних елементів реалізації головної ідеї, що імпліцитно чи експліцитно виражена в художньому творі та відображає центральну авторську позицію, обумовлює їх дефініцію як концептуально спрямованих засобів відтворення художньої дійсності; позасюжетних складників, які за змістом відірвані від сюжету, вирізняються за змістом і формою викладу матеріалу, характеризуються фантастичністю, хаотичністю та максимальною стислістю оповіді, містять символічний контекст. Відповідно набуває актуальності проблема осягнення концептуальної ролі оніричних компонентів твору. Увага до цих складників є важливим репрезентантом продуктивної комунікативно-пізнавальної діяльності учнів, показником сформованості читацької компетентності в процесі навчання української літератури в школі.

Ретроспектива проблеми дослідження дає підстави стверджувати, що поетика художніх сновидінь тривалий час залишалася маловивченою. У добу панування соцреалізму “письменники з міркувань “ідейної стійкості” уникали зображення підсвідомості людини”, тому “літературознавство було позбавлене не тільки свободи думки, а й матеріалу дослідження” [3; 5]. На сучасному етапі розвитку науки проблема аналізу художніх сновидінь набуває актуальності. Про це свідчить чисельна кількість літературознавчих студій останніх десятиліть (Н. Зборовська, Т. Бовсунівська, О. Гальчук, Н. Мочернюк, Л. Шевченко, Т. Жовновська, Т. Бакіна, Н. Баняс, Д. Чижевський, А. Макарова, Н. Фенько, О. Шупти-В'язовська, Н. Спорадець, С. Пригодій, І. Стребкова та ін.). Аналіз розвідок з методики навчання української літератури засвідчує, що оніричні візії персонажів є найменш артикульованими позасюжетними елементами.

Мета статті – окреслити методику концептуального аналізу художніх сновидінь на уроках української літератури в старших класах.

У творах українських письменників другої половини XIX – початку XX ст., які введені до шкільної програми для 10-11 класів, художній сон є досить поширеним позасюжетним

елементом. Імпульсом до введення оніричного в літературу зазначеного періоду є зосередженість письменників перехідної епохи “на проблемі особистості, формах і способах її ідентифікації” [2, с. 148]. Сні є сферою містики, ірреального, торкаються глибинних проблем підсвідомого, тому під час аналізу цих фрагментів необхідно враховувати вікові та психологічні особливості школярів. Зазначимо, учням середніх класів оперувати поняттями зі сфери підсвідомого важко, тому до більш глибокого аналізу художніх сновидінь варто переходити в 10-11 класах.

Процесуальна частина методики концептуального аналізу оніричних елементів у старших класах передбачає: ознайомлення з основними теоретичними положеннями; дослідження образного та символічного наповнення художніх сновидінь; визначення типів оніричних візій персонажів; встановлення підпорядкованості сновидіння вираженню основних категорійних властивостей епічного твору: часопросторовості, антропоцентричності та концептуальності. Зауважимо, часопросторовість та антропоцентричність перебувають у тісній взаємодії та спрямовані на розкриття концепту – ідеї твору, що обумовлює визначення концептуальності доцентровою категорією.

Перш аніж розглянути базові поняття онірокритуки, апелюємо до взаємозв'язку літератури з психоаналізом. Так, Н. Зборовська акцентує на двох підходах до тлумачення сновидінь: як здійснення прихованих бажань (за теорією З. Фрейда) та як індивідуальне та колективне прозріння, що стосується не лише минулих чи теперішніх, але й майбутніх подій (за теорією К. Юнга) [2; 53]. Зазначені підходи до тлумачення природних снів проектуємо на аналіз художнього матеріалу та визначаємо їх спільні риси: аналіз сну за змістовими частинами, виділення основних символів, простеження асоціативних ланцюгів, декодування змісту; можливість виведення образу за межі дійсності, здатність миттєво переходити в різні просторові та часові межі; загальні символи спільні для певних верств населення, які визначають соціальні, економічні, релігійні, етнічні чинники; сон стимулює до пошуку прихованої ідеї.

На пропедевтичному етапі аналізу художніх сновидінь необхідно окреслити не лише основні закономірності їх тлумачення, дослідження мовних форм оніричних образів, а й особливості творення художнього оніропростору. Орієнтирами шкільного аналізу художніх сновидінь є система таких практичних умінь, які потрібно розвивати в учнів: відрізнити оніропростір від реальної художньої дійсності, характеризувати художні сні як позасюжетні фрагменти, з'ясувати “першоімпульси” введення їх в епічний твір, встановлювати взаємозв'язок сновидінь персонажів із сюжетом твору, визначати їх часопросторову та антропоцентричну спрямованість, розкривати взаємозв'язок з ідейним потенціалом твору.

Важливим етапом дослідження сновидінь літературних героїв у художній системі твору є визначення їхніх типових та диференційних рис. Із цією метою під час вивчення епічних творів письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст., в яких широко представлена онірична парадигма, учням варто подати класифікацію сновидінь: *стани сну в художній літературі* (картини власне сновидінь; сонна фантазія; марення; видіння; сон наяву); *за характером впливу на психологію героїв* (сні-потрясіння (сон “психологічного конфлікту”, пророчий сон); сні-заспокоєння (сон-мрія, сон-архетип, сон-спогад); *за їхніми формальними ознаками* (за розташуванням (картини сну, які розташовані наприкінці, в середині та на початку твору); за обсягом; за кількістю); *за типом мислення, світобачення* (сон-концепція; сон-художній прийом) [3, с. 8-15].

Деякі сновидіння доцільно розглянути крізь призму чинників форми твору. Наприклад, у процесі аналізу композиційних особливостей повісті Івана Франка “Перехресні стежки” варто акцентувати десятикласників на оніричних візіях Євгена Рафаловича, яким відведено розділ на початку твору, а лише потім схарактеризувати їх за всіма критеріями запропонованої класифікації. Диференціація художніх снів досить широка, тому їх аналіз доцільно спрямувати на декодування концептуальних ознак. Наприклад, під час вивчення роману Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” слушно звернути увагу на місце картини

сну Чіпки в класифікації за характером впливу на психологію героїв. У процесі дослідження учні мають встановити взаємозв'язок сну-прозріння з кризовим станом свідомості персонажа, адже автор умисно моделює такий сон, який примушує персонажа внутрішньо змінюватися.

Сни несуть приховані істини авторської моделі художнього світу. Під час дослідження цих фрагментів учні вчаться осмислювати окремих епізод у цілісній системі художньої дійсності, як-от, сновидіння Кайдаша з повісті Івана Нечуя-Левицького “Кайдашева сім'я на антропоцентричному рівні” декодуємо так: він є передвісником розпаду патріархального ладу та утвердження панівної влади жінки в сім'ї Кайдашів; *часопросторовий рівень*: сон є інформаційно й емоційно насиченим структурним компонентом композиції твору, який сприяє кращому розкриттю сюжету, адже є схематичним алгоритмом його розвитку; під час введення сну перебіг подій у творі зупиняється, змінюється простір художнього зображення; *концептуальний рівень*: кризь призму сновидіння Кайдаша розкривається згубний вплив надмірного гострослів'я та причини духовної роз'єднаності родини (неповага жінки до чоловіка, дітей до батька, невісток до свекрів тощо).

Час у сновидіннях є неконтрольованою категорією: він може як миттєво прискорюватися чи вповільнюватися, що залежить від активності переживання героєм (чи групи персонажів) подій сну [2, с. 15]. Проекція можливостей природного сну на художній сприяє швидкій зміні як художнього часу, так і простору. Прийом сну дає можливість автору значно розширити художній хронотоп.

Досить часто прийом літературного сну письменники використовують із метою виразити силу внутрішніх переживань своїх персонажів. З огляду на це акцентуємо на антропоцентричній направленості оніричних фрагментів, розшифруванні їхніх прихованих значень, що допомагає чіткіше окреслити характер сновидця, зрозуміти його внутрішній світ. У цьому учні можуть переконатися, наприклад, під час аналізу сновидіння Чіпки з роману Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”. Як зазначає В. Чайковська, “гострота й глибина Чіпчиних мук, його суперечливий характер яскраво передані авторами з допомогою сну, який є умовною формою художнього узагальнення дійсності. У хворобливій уяві Чіпки проходять одна за одною картини, такі ж страшні, як і саме його розбишацьке життя. Його мучить сумління, йому ввижаються страхітливі образи, які дорікають, звинувачують, завдають невимовних страждань. Уявне й реальне тут переплітаються, зливаються до купи” [5, с. 184]. Персонаж, який опиняється в містичному просторі сновидінь, “втрачає звичну форму, й тіло веде себе по-іншому, воно набуває здатності до того, про що в реальному світі можна лише мріяти” [2, с. 8]. Антропоцентричний аналіз оніричних візій здатний занурити учня-читача в потаємний світ персонажа, заглянути в його приховані почуття або думки, розкрити сферу підсвідомості літературного героя.

У художніх творах оніричні фрагменти сприяють розкриттю утаємниченого, “часто виявляються свідченням істин, які ще не спізнані персонажами або пов'язані з містичним боком їхнього ж життя” [2, с. 9]. Персонаж є одночасно суб'єктом та об'єктом сновидіння, тому дослідження відбувається шляхом вивчення підпорядкованості семантики оніричного матеріалу його характеристиці. Такий підхід скеровує на визначення внутрішнього стану персонажа в контексті дослідження його сну, розкриття прихованої сутності, таємних бажань і переживань, сприйняття ним реального світу й моделювання бажаного. Наприклад, у процесі пообразного аналізу повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”, доцільно акцентувати увагу учнів на сонній фантазії Івана. Це допоможе старшокласникам визначити обумовленість подій у мареннях Івана не фатумом, а його потаємними бажаннями. Герой підсвідомо обирає смерть, бо головне його прагнення – бути разом з коханою. Оніричний образ Марічки є підтвердженням того, що саме вона, а не Палагна, знаходиться в підсвідомості Івана. Тому учні відзначають, що бажання Івана могло здійснитися лише у сні.

Художній сон сконструйований письменником, тому “символіка сну приховує якусь “витіснену” авторську думку або думку персонажа” [2, с. 19]. Так, дослідниця Т. Жовновська

стверджує, що “художній сон – семіотична форма втілення авторської інтенції. Це не просто витвір примхливої фантазії автора, а певне “зашифроване послання” митця читачеві. Вибір образної символіки сновидіння, сюжету, персонажів, якими він делегований – все це вияв авторської інтенції в оніричному просторі тексту, що “працює” поряд з іншими текстовими одиницями на авторську ідею [1, с. 6]. Учні мають сприймати видіння персонажів як “псевдосон”, адже вони насправді не підпорядковуються волі сновидця, а залежить від фантазії автора, є результатом його волевиявлення.

Із огляду на це методика аналізу оніричних елементів передбачає обов'язковий етап розкриття їхнього концептуального змісту. Учні мають знати, що в структурі літературного сну немає нічого випадкового, неважливого, кожен оніричний образ уводиться письменником із певною метою й виконує чітке функціональне навантаження, адже “художній сон – це завжди емблема, алегорія, символ, натяк на те, що перебуває перед чи за порогом слова” [2, с. 162]. Достовірність і доступність для інтерпретації оніричних образів залежать від умінь письменника правильно встановлювати асоціативні паралелі.

Дослідження сну як літературного прийому засвідчує, що різноманітні його функції “формулюються навколо ідеї концептуалізації художньої дійсності” [2, с. 162]. У процесі концептуального аналізу сновидінь літературних героїв учні мають дійти висновку, що ці складники є формою репрезентації авторської ідеї; літературний сон є виразником асоціативного художнього мислення письменника, ключем до розуміння авторської позиції, чинником вектора розвитку сюжету, затримки його динаміки, створення ефекту втаємниченості, наперед продуманою стратегією увиразнення смислу, створення ірреального світу, де автор має можливість пофантазувати, передати інформацію за допомогою символів. Звісно, етапу концептуалізації художнього сну передують етапи дослідження всіх його аспектів: вид, тип, місце розташування, обсяг, образне наповнення, взаємозв'язок із персонажами та загальним часопростором твору.

Унаслідок концептуального аналізу оніричних фрагментів учні мають усвідомити причини введення цих складників у структуру епічного твору та розкрити їх основні функції: розширення часопросторових меж твору, сприяння розкриттю внутрішнього світу персонажів, розкриття позиції автора, що зумовлює ідейний зміст твору.

Завдяки запропонованій організації навчання читачі-старшокласники фіксують типові особливості оніричних подій у сюжетній канві твору: маркованість сновидінь темпоральними та просторовими сигналами, часопросторова мозаїчність, ірреальність, асоціативність, стислість, недомовленість, схематичність, обірваність, фрагментарність, наявність чи відсутність подієвої послідовності, оніричних образів, які діють або зосереджують навколо себе дію у сні, велика кількість символів тощо.

У результаті дослідження сновидінь літературних персонажів програмових художніх творів епічних жанрів старшокласники мають засвоїти такі основні положення: введення оніричних фрагментів послаблює читацький контроль за сюжетом епічних творів, тому визначаємо їх позасюжетними; сновидіння тісно пов'язані з підсвідомістю персонажа, виявляють його приховану сутність, що розкриває їх антропоцентричну спрямованість; оніричні візії персонажів є ірреальним художнім часопростором, що характеризує їх як чинники хроно-топної будови твору; художні сновидіння створюють концептуальний простір, який стає формою репрезентації авторської ідеї твору.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів шкільного аналізу оніричних елементів епічного твору, однак матеріал представленої розвідки є перспективним щодо вирішення проблеми розвитку предметної компетентності старшокласників на уроках української літератури.

Список використаних джерел

1. Жовновська Т. Онірично-міфологічний дискурс прози Валерія Шевчука : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. Наук : спец. 10.01.01; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2000. 16 с.
2. Сучасні літературознавчі студії. Онірична парадигма світової літератури : збірник наукових праць / гол. ред. В. І. Фесенко. К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. Випуск 1. 173 с.
3. Фенько Н. І. Естетичні функції картин сновидінь у художніх творах українських письменників другої половини XIX-XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01. Дніпропетровськ, 1999. 19 с.
4. Фрейд З. Толкование сновидений; изд. подгот. Б. Г. Херсонский. 2-е изд. К. : Здоровье, 1991. 495 с.
5. Чайковська В. Сон і сновидіння як художні прийоми психологічного розкриття персонажів в українській літературі // Волинь-Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. пробл. / ред. : В. О. Єршов, В. М. Мойсієнко. Житомир : ЖДПУ ім. І. Франка, 2002. Вип. 9. С. 182-185.

The research represents a methodological model of analyzing belletristic dreams at the Ukrainian literature lessons in senior school. The article substantiates the viability of introducing chronotopical, anthropocentric and conceptual approaches to the belletristic dreams analysis, the algorithm of their implementation into the school practical work being elaborated.

The article convincingly proves that student's reading focus on outplot elements does not shift the accents from the perception of belletristic material's integrity to fragmentarity but on the contrary suggests concentration on an epic work's analysis as a system of interrelated constituents. The research identifies that oneiric components subordinate to realizing the main idea and stipulates their definition as conceptually directed means of belletristic reality reflection, as outplot components being content-wise detached from the plot, distinguished by the sense and the narration form, characterized by the fantastic and chaotic nature and highest possible brevity of narration.

The investigation views the model of learning belletristic dreams in senior forms as a process provided by the sequence of fulfilling certain stages, case studies, educational tasks, methods and practices and forms of students' learning activity organization. As the reference points of belletristic dreams analysis at school the system of senior students' practical skills has been defined: to distinguish the oneiric space from the belletristic reality, to characterize belletristic dreams as outplot excerpts, to relate personages' visions to the work's plot, to reveal their hidden meanings, to define their time and space, anthropocentric and conceptual roles. The investigation of image and symbolic meaning of personages' oneiric visions has been worked out taking into account not only their belletristic specificity but also students' age and psychological peculiarities. The material of the presented research is promising for solving the problem of senior students' literary competence.

Key words: *outplot elements, belletristic dream, chronotope, anthropocentricity, conceptuality, Ukrainian literature lesson.*